

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 6, Yıl/Year: 2024 (Nisan/April)

Türkiye’de Din Sosyolojisi Alanında Yapılan Deizm Konulu Lisansüstü Tezler Üzerine

Bir Değerlendirme

*An Evaluation on Postgraduate Theses on Deism in the Field of Sociology of Religion in
Turkey*

Muhammet Fatih Okutan

Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Din Sosyolojisi Anabilim Dalı,

mfo_okutan@hotmail.com / <https://orcid.org/0000-0001-5121-2458>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 11/03/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 08/04/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2024

Atıf / Citation: Okutan, Muhammed Fatih. “Türkiye’de Din Sosyolojisi Alanında Yapılan Deizm Konulu Lisansüstü Tezler üzerine Bir Değerlendirme”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 4/6 (Nisan/April 2024) 81-104.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Öz

Din ve toplum olgularının etkileşimleri bağlamında ortaya çıkan ve tarihi serüven içerisinde dinsel ve toplumsal değişimleri konu edinen din sosyolojisi bilim dalı, son yüzyıl itibarıyla modernleşmenin bir sonucu olarak tanımlanan sekülerizasyon tartışmaları etrafında şekillenen çalışmalar üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda Türkiye’de etki alanını genişlettiği ve daha çok genç kuşak üzerindeki artma eğilimi iddiaları bakımından ele alınan deizm düşüncesi, din-dışı alanın güçlenmesi olarak görülebilecek sekülerleşme tartışmalarından bağımsız olmayıp Türkiye’de din sosyolojisi alanında çalışan araştırmacıların da ilgi alanına girmeye başlamıştır. Toplumsal alanda gerçekleşen değişim ve dönüşüm dini anlayışlar ve yorumlar üzerinde de farklı etkilere ve sonuçlara neden olmaktadır. Bu bağlamda deizm iddiası da geleneksel kilise hiyerarşisine karşı ortaya çıkan toplumsal ayaklanmanın dinsel alandaki bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Teorik açıdan deizm düşüncesini, Tanrı’nın varlığı bakımından ele alınan ve felsefi temellere dayanan bir inanç sistemi olarak görmek mümkündür. Tarihsel açıdan XVI. yüzyıla kadar uzanan çalışma konusunun özellikle son yıllarda Türkiye’de etkinliğini artırdığı iddiaları çerçevesince Türkiye’de yaşayan din sosyologlarının da bu iddiaları gündemlerine aldıkları gözlenmektedir. Yapmış olduğumuz çalışmada, günümüzde Türkiye’de yaşayan din sosyologlarının deizm konulu araştırmaları incelenmiştir. Bu çalışma ile toplumda yaşandığı iddia edilen dini değişimlerin güncel tez konularında nasıl ele alındığı ortaya konulmuş ve toplum-din ilişkisi üzerine Türkiye’de yapılan tartışmaların XXI. yüzyılda geldiği noktanın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Sekülerleşme, 21. Yüzyıl, Türkiye.

Abstract

The discipline of sociology of religion, which emerged in the context of the interaction of religion and society phenomena and deals with religious and social changes in the historical adventure, by the last century focuses on studies shaped defined as a result of modernization around secularization debates. In this context, the idea of deism, which is discussed in terms of the claims that it has expanded its sphere of influence in Turkey and that it tends to increase more on the younger generation, it has not been independent of the secularization debates, which can be seen as the strengthening of the non-religious field, and has started to attract the attention of researchers working in the sociology of religion in Turkey. Changes and transformations in the social sphere have different effects and consequences on religious understanding and interpretations. In this context, the claim of deism is evaluated as a result of the social uprising against the traditional church hierarchy in the religious field. Theoretically, it is possible to see the idea of deism as a belief system based on philosophical foundations, which is considered in terms of the existence of God. Historically, it is observed that religious sociologists living in Turkey also put these claims on their agenda, within the framework of the claims that the subject of study, which dates back to the 16th century, has increased its effectiveness in Turkey, especially in recent years. In our study, researches on deism by sociologists of religion living in Turkey today were examined. With this study, it is aimed to contribute to a better understanding of the point reached in 21st century Turkey in the discussions on the religion-society relationship by it is revealed how the religious changes claimed in society are handled in current thesis topics.

Keywords: Sociology of Religion, Deism, Secularization, 21. Century, Türkiye.

Giriş

Bilimsel araştırma süreçlerini şekillendiren temel belirleyici, o alanın metodolojik yöntem ve teknikleridir. Bu bakımdan sosyal bilimleri, doğa bilimlerinden ayıran hususlar ve yöntemle ilişkin perspektifler metodolojik tartışmalar kapsamındadır (Günay vd., 2004, 194). Din sosyolojisi alanında yapılan çalışmalar için de bu alanın gerektirdiği ilgili araştırma yöntem ve tekniklerini kullanmak gerekmektedir. Bilimsel çalışmalar kapsamında lisansüstü tezler öncelikle yapılacak araştırmanın konusu ve problemleri belirlenerek hazırlanır. Sosyal bilimlerde metodolojik açıdan araştırma

yöntemleri farklı kriter ve tekniklere göre ayrılmaktadır. Çalışmanın problemi ve konusu nicel yöntemle ele alınıyorsa bazı istatistiksel verilerin ortaya konulması beklenmektedir. Ele alacağımız çalışma yukarıda belirtildiği üzere daha çok sayısal veriler sağlayacak nicel bir araştırmadan ziyade incelemeye, anlama ve yorumlamaya imkân sağlayan (Yıldırım ve Şimşek, 2005) nitel bir araştırma türü olarak şekillenecektir. Bu çalışmada, günümüzde Türkiye’de din sosyolojisi alanında yazılan deizm konulu araştırmalar incelenmiştir. Araştırmada, deizm konusunun güncel tez konularında nasıl ele alındığı ortaya konularak toplum-din ilişkisi üzerine Türkiye’de yapılan tartışmalar ve sonuçlar değerlendirilmiştir.

Deizm fikri, Aydınlanma felsefesi ile birlikte Hristiyan batı dünyasını yakından ilgilendiren, skolastik kilise teolojisinden bir kaçış yolu olarak ortaya çıkmıştır. Akla verilen güven ve bu doğrultuda yapılan mülhazalar ekseninde yaygınlaşması hız kazanan bir inanç sistemidir (Aydeniz, 2002). Daha sonra felsefi düşünüş biçimi olarak etkinliğini kaybetse de özellikle sekülerleşme izleri taşıyan toplumlarda etkinliğini artırdığı gözlenmektedir (Öztaş, 2006). Elbette bir inanç akımı olarak deistik felsefenin teorik ve tarihsel gelişimini incelemek, araştırmacılar ve konuya ilgi duyanlar için elzem görünmektedir. Nitekim bizim de bu çalışmada ele aldığımız deizm düşüncesinin, tarihi süreç içerisinde birbirinden oldukça farklı tanımlamalara büründüğünü ifade etmemiz gerekir.

Ayrıca, tarihsel önemi ve görevinin yanı sıra deizm konusu, günümüz Türkiye toplumu açısından da güncelliğini sürdürmektedir. 2018 yılında Konya İKDAM Eğitim Derneği ve Uluslararası Öncü Eğitimciler Derneği tarafından gerçekleştirilen “Gençlik ve İnanç” konulu çalıştayda ele alınan konu ve sonuç bildirgesinde ortaya konulan tespitler¹ de din sosyolojisi açısından önemli görünmektedir. Nitekim din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu lisansüstü tez çalışmalarının da bu tarih itibarıyla yoğunlaştığı görülmektedir. Dolayısıyla bu araştırmada, tarihsel olduğu kadar güncelliğini de koruyan çağdaş bir akım olması ve toplumsal tartışmalara sahne olması münasebetiyle din sosyolojisi alanında deizm konusunu ele alan lisansüstü tezler değerlendirilmiştir. Bu araştırmanın konusu Türkiye’de Din Sosyolojisi alanında yazılmış olan ve YÖK Ulusal Tez Merkezinde bulunan deizm konulu yüksek lisans ve doktora tezlerinde nicel yöntemle hazırlanan çalışmalarda kullanılan anket ve ölçeklerle ulaşılan sonuçlar ile nitel açıdan tamamlanan çalışmalarda ulaşılan bulgu ve sonuçların analizlerini tespit etmektir. Araştırmaya konu olan çalışmalar, YÖK Ulusal Tez Merkezi’nde bulunan (2019-2022) lisansüstü tezlerdir. Araştırma kapsamında tüm tezler taranmış ve

¹ Bk. <http://iktibasdergisi.com/2018/04/03/genclik-ve-inanc-calistayi-sonuc-bildirgesi/>

kullanılan yöntemler tespit edilmiş; öncelikle doktora tezi olmak üzere tüm lisansüstü tezler, kullanılan yöntemlere göre başlıklar halinde ayrı ayrı ele alınmıştır.

Ayrıca YÖK Ulusal Tez Veri Tabanında din sosyolojisi alanı dışında 2002-2023 yılları arasında din eğitimi alanında 4; din felsefesi alanında 10; din psikolojisi alanında 2 ve kelam alanında 11 çalışma olmak üzere toplam 27 lisansüstü tez bulunmaktadır. Diğer alanlara ait deizm konulu lisansüstü tezler alanlara ve yıllara göre şu şekilde sıralanmıştır:

Diğer Alanlarda Yapılan Deizm Konulu Lisansüstü Tezler-YÖK Tez Veri Tabanı Taraması

Din Eğitimi Alanında Yapılan Lisansüstü Tezler

1. Seher ŞİMŞEK, Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizmi Önlemede Din Eğitimin Önemi, Danışman: Hayati TETİK, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
2. Dilek MENKÜÇ, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Lise Öğrencilerinde Deizm Düşüncesi, Danışman: Mahmut ZENGİN, Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
3. Sibel KANDEMİR, Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği), Danışman: Mustafa TAVUKÇUOĞLU, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
4. Ali KALE, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizm Hakkındaki Görüşleri, Danışman: Adem GÜNEŞ, Amasya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Din Felsefesi Alanında Yapılan Lisansüstü Tezler

1. Muzaffer AYVAZ, Deizm-Bilim İlişkisi, Danışman: Hanifi ÖZCAN, Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
2. Hüsnü AYDENİZ, Aristoteles ve Voltaire'e Göre Deizm Düşüncesi, Danışman: Vahdettin BAŞÇI, Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
3. Mehmet ÖZTAŞ, Deizm ve Dini Hayat, Danışman: Turan KOÇ, Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
4. Ermail OKUMUŞ, Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire, Danışman: İsmail KILIOĞLU, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

5. Ergin ÖGCEM, Ateizmden Deizme Antony Flew, Danışman: Rahim ACAR, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
6. Adem BATTAL, Doğal Din ve Deizm Arasındaki Tarihsel ve Teolojik İlişkinin İncelenmesi, Danışman: Ahmet UĞURLU, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
7. Ebru BAYRAM, Edebi Eserlerde Teizm, Deizm ve Ateizm İmgelerinin Felsefi Analizi (Dan Brown Örneği), Danışman: Hüsnü AYDENİZ, Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
8. Yaşar Armağan ER, Teizm Ve Deizm Bağlamında Kötülük Problemi, Danışman: Hasan OCAK, Iğdır Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
9. Halil GACEMER, İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Deizm Algısı (Denizli İli Örneği), Danışman: Ayşe Sıdıka OKTAY, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
10. Nazile BİTER, Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm, Danışman: Mehmet Şükrü ÖZKAN, Şırnak Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Din Psikolojisi Alanında Yapılan Lisansüstü Tezler

1. Mohammed GHRAIRI, Türkiye'deki Iraklı Göçmenlerin Deizm'e ve Ateizm'e Yaklaşımları, Danışman: Hüseyin PEKER, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
2. Tuğba DİKBAŞ, Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme, Danışman: Hasan KAPLAN, İbn Haldun Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Kelam Alanında Yapılan Lisansüstü Tezler

1. Mustafa Emre DORMAN, Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım, Danışman: İlyas ÇELEBİ, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009.
2. Zekiye ÖZ, Yeni İlm-i Kelâm Süreci ve Deizm, Danışman: Mustafa GÖREGEN, Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
3. Yunus ERGİN, İslam İnanç Esasları Açısından Deizm Eleştirisi, Danışman: İsmail ŞIK, Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
4. Meryem Özdemir KARDAŞ, Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkân ve Gerekliliği: (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi ve Kelâmî Açından Analizi), Danışman: Mahmut AY, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.

5. Zeynep TOPTAŞ, Deizm Bağlamında Nübüvvete Yapılan Eleştiriler, Danışman: Mustafa BOZKURT, İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
6. Furkan TÜRKCAN, Kelâmın Klasik Çağında Deizm Problemi, Danışman: Mehmet EVKURAN, Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
7. İbrahim ÇOBAN, Said Havva'da Ateizm ve Deizm Eleştirisi, Danışman: Mehmet Emin GÜNEL, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
8. Selma ÇUBUKÇU, Ahiret Konusu Bağlamında Kelam Açısından Deizme Bir Eleştiri, Danışman: Abdulaziz ARTIŞ, Bayburt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
9. Fatma Betül ÇAMLI, Nübüvvet Bağlamında Deizmin Eleştirisi, Danışman: Hamdi GÜNDOĞAR, Adıyaman Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
10. Turan DİKEL, Kelâmî Düşünce Geleneğinde Adetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm Eleştirisi, Danışman: Fethi Kerim KAZANÇ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
11. Emine KÖYLÜ, Ayrışan Ve Benzeşen Yönleriyle İki Kavram: Ateizm ve Deizm, Danışman: İbrahim Halil ERDOĞAN, Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

1. Yöntem

Akademik çalışmalarda incelen problem açısından göz önünde bulundurulması gereken temel hususlar vardır. Nitel araştırmalarda seçilen konuyla ilgili doğrudan birinci elden verilerin toplanması gerektiğinden çalışılacak alanla ilgili ön bilgiler edinilmeli ve alan yakından tanınmalıdır (Yıldırım, 2005).

Nitel araştırma, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanılması ile algıların ve olayların gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım, 2005). Araştırmalarda izlenen yöntemlerden bir tanesi de nitel araştırma kapsamında değerlendirilen metin analizi ve belge/doküman incelemesidir. Bu çalışmada da, konuya doğrudan yoğunlaşmaya elverişli oluşu sebebiyle din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu lisansüstü tezlerin değerlendirilmesine yönelik “doküman incelemesi” yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışmada, Türkiye’de din sosyolojisi alanında YÖK Ulusal Tez Merkezi’nde yer alan 2019-2022 yılları arasında tamamlanan lisansüstü araştırmalarda kullanılan yöntemlere göre ortaya çıkan bulgu ve sonuçlara odaklanılmıştır.

1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Deizm düşüncesinin teorik ve pratik boyutlarda geçirmiş olduğu serüveni dini literatür açısından ele almamız oldukça önemlidir. Ancak akademik açıdan deizm konusu, bugüne kadar yeterli ölçüde incelenmemiştir. Bahsini ele aldığımız konu hakkında Türkiye’de ilk lisansüstü tez çalışmasının 2002 yılında yapılması da bunu doğrular niteliktedir.

Dinlerle ilgili yapılan ya da yapılmakta olan çalışmalarda çok geniş bir literatür olduğu bilinmektedir. Ancak dinsizlik ya da din dışı çağdaş akımlar üzerine yapılan çalışmaların dini akademik gruplar üzerine yapılan araştırmalara nazaran eksik ya da yetersiz olduğu görülecektir. Bu çalışmada ülkemizde yapılan deizm konulu lisansüstü tezler ve diğer akademik çalışmalar incelenerek deizm düşüncesi ve gelişimi önemli yönleriyle sunulmuştur. Konu hakkındaki teorik çerçeve hakkında yapılan bilgiselden sonra din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu çalışmalar değerlendirilmiştir. Böylelikle bu araştırmanın, din dışı akımlar üzerine yapılan araştırma ve çalışmaların bir bütün olarak sunulması ve değerlendirmesi de ilahiyat/din sosyolojisi bilimleri literatürüne katkı sunacak bir kaynak olması hedeflenmiştir.

Araştırma konusu olan lisansüstü tezler incelendiğinde; Türkiye’de din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu lisansüstü tezlerin büyük kısmını nitel çalışmaların oluşturduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle araştırmalarda konunun derinlemesine anlaşılması hedeflenmiş ve sonuçlar yorumlanarak analiz edilmiştir. Nicel yöntem kullanılan tezlerde ise çoğunlukla anket ya da likert tipi ölçeklerin kullanıldığı tespit edilmiştir.

2. Kuramsal Çerçeve

Felsefi açıdan deizm düşüncesinin temelleri ve âleme müdahale etmeyen Tanrı anlayışı, felsefe tarihçileri tarafından Aristoteles’e kadar geri götürülmekte ve onun Tanrı ve Âlem anlayışına dayandırılmaktadır (Ayvaz, 2002). Deistlerin temel fikirleri, Tanrı’nın doğası ve nitelikleri, ilahi olarak kurulmuş doğa düzeni ile insan aklı arasındaki ilişki gibi dini temalarla olan ilgileriyle şekillenmektedir (Lucci, 2017). Deizmin kuramsal olarak tanımlanmasında temel olarak iki husus ön plana çıkmaktadır. Birincisi, “âleme müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışı”, ikincisi, “akla ve bilime gösterilen büyük güven”dir (S.Aydın, 2002).

İtalya’da ortaya çıktığı düşünülen deizm fikrinin, daha sonra 16. yüzyılda Fransa’ya geçip orada resmîyet kazandığı şeklinde birtakım iddialar bulursa (Hazard, 1973) da genel kabul olarak en güçlü şekilde İngiltere, daha sonra Kıta Avrupa’sı, özellikle Fransa ve Almanya’daki görünümü ve en sonunda da Amerika’daki uzantıları bilinmektedir. Katolik din adamlarında görüldüğü iddia edilen dini ve siyasi yozlaşmanın bir sonucu olarak toplumda başlayan antiklerikal (kilise karşıtı) görüşlerin bulunduğu Fransa’da kiliseye yönelik eleştiriler şiddetli biçimlerde kendini göstermiştir (Dorman, 2009). Fransız Aydınlanma’sına öncülük eden düşünürlerin birçoğu deizmi, ateizme giden yolda bir geçiş aşaması olarak tanımlamaktadır (Öztaş, 2006). Ateist d’Holbach, Tanrı’nın varlığı ile ruhun ölümsüzlüğünü inkâr edip kâinatın kendi kendine hareket eden bir maddeden ibaret olduğunu iddia ederken Voltaire ve Rousseau gibi deist olarak bilinen filozoflar kişisel bir Tanrı’nın varlığına karşı değillerdi (B.Bury, 1959). XVIII. yüzyıl sonuna değin deizm, İngiliz, Fransız ve Alman aydınları arasında dinsel bir görüş olarak kendini göstermiş, daha sonraları Amerikalı bazı aydınların da dinsel görüşlerinin biçimlenmesinde önemli rol oynamıştır (Öztaş, 2006).

Deizm, çıkış noktası itibarıyla Hıristiyanlık inancının akıl ile uyumu; yani dinsel kanun ve ritüellerin yeniden akıl ile yorumlanması ve de kilise babalarının mutlak otoritesine karşı bir isyanla sonuçlanan dinin aslına döndürülmesi hareketi olarak da değerlendirilmiştir. William Wollaston, Thomas Chubb, Thomas Morgan gibi düşünürlerin de bazı kaynaklarda “hıristiyan deistler” olarak yansıtıldığı görülmektedir (Erdem, 1994). Bu bağlamda kavramsal açıdan deizmin bazı temel tez ve tavırları şunlardır: (1) Tanrı evreni bir varlık haline getiren ilk nedendir. (2) Tanrı, yarattığı evreni

düzenlediği yasalarla yönetir. (3) Tanrı, bir saatçinin, saatini üretip onu kurduktan sonra, saatiyle tüm ilişkisini kesmesi gibi, evrenle olan ilişkisini terk etmiştir. Dolayısıyla herhangi bir müdahalesi söz konusu değildir.(4) Vahiy ürünü olabilecek her şey aynı zamanda akılla uyum içinde olmalıdır. (5) Dinin kutsal kitabı, akıl ile değerlendirilmeli ve akla uygun olmayan mistik içeriklerden ve mucizelerden uzak olmalıdır (Cevizci, 2012).

Rönesans sonrası başlayan gelişmeler bağlamında, Avrupa’da siyasi ve dini yapılar üzerinde de birtakım dönüşümler ortaya çıkmıştır. Bu toplumsal dönüşüm aynı zamanda sosyal ve kültürel değişimlere sebebiyet vermiş; bunun sonucunda ise Ortaçağ’dan Yeniçağa geçiş hız kazanmıştır (Timuçin, 2009). Dolayısıyla bilgi kaynaklarının tek bir elden paylaşımına, ruhban sınıfının toplum üzerinden sağladığı sosyo-ekonomik ve siyasi güç düzenine ve “fideist imanı öne çıkaran” (Coşkun, 2017: 50) inanç sistemine karşı gerçekleştirilen başkaldırıların Rönesans dönemiyle gün yüzüne çıkmaya başladığını söyleyebiliriz (Coşkun, 2017). Batı dünyasında deizm, geleneksel din-bilim tartışmaları etrafında şekillenen bu anlamda da seküler düşünce dünyasını hazırlayan başat noktalardan birisi olarak da değerlendirilebilecektir. Bu açıdan Ortaçağ’ın getirdiği sorunları aşmaya çalışma noktasında gelişen Rönesans ile birlikte bireylerin düşünce ve değer dünyalarında geleneksel dogmalardan bağımsız bir şekilde akıl ışığında, kendi hayatlarını tanzim etme ve aydınlatma tasarrufu (Gökberk, 1993) olarak da tanımlanabilecek Aydınlanma Çağı’na giden yolların taşları döşenmiştir.

XVI. yüzyılın Protestan reformu gibi, XVII. yüzyılın sonları ve on sekizinci yüzyılın başlarındaki İngiliz Hıristiyan deizmi de bir reform hareketidir. Her ikisi de başlangıç noktası itibarıyla, Hıristiyan inanç sisteminin sapkın olduğu ve artık gerçek inanç hüviyetini temsil etmediği fikrindedir. Bu nedenle, her ikisi de sonuç olarak bir bakıma Hıristiyanlığın değiştirilmesini ve reforme edilmesini savunmaktadır (Hillerbrand, 2008). Bu açıdan, İngiliz deizmiyle ilişkilendirilen ve genellikle deist bir filozof olarak anılan John Toland da kilise otoritesinden arındırılmış orijinal Hıristiyanlık vurgusuyla ilgili görüşlerini Barnabas İncili’ni keşfetmesi sonucu “Nazarenus, or Jewish, Gentile and Mahometan_Christianity” isimli eserine taşımıştır (Kardaş, 2019).

Tarihsel açıdan deizm ile ilgili ilk gösterge, XVI. yüzyılda 1563 yılında Fransa Lyon’da Protestan reformcusu Calvin’in yakın meslektaşı Pierre Viret’in yazdığı kitapta mücadele edilmesi gereken bir düşünce olarak karşılık bulmaktadır. Viret, deistleri yaratıcı bir Tanrı’ya inanan, ancak Hıristiyan akidesini ve İsa’nın kutsallığını reddeden kişiler olarak tanımlamaktadır (Köktaş, 2017). Öte yandan, ilk kez 1624’te Paris’te basılan “De veritate” adlı eser, Lord Herbert of Cherbury’e aittir ve “deizm” ya da “doğal din” olarak tanımlanan ilgili konu bakımından değerlendirilen ilk deist çalışmadır. Tanrı’nın varlığının metafizik açıdan kanıtlarının ayrıntılandırılmasını içeren çalışmada Herbert, ortaya koyduğu düşünceleriyle İngiliz düşüncesine yeni bir açılım sağlamış ve “deizmin babası” olarak tanınmıştır (Serjeantson, 2001); (Dorman, 2009). İlk deistlerin Tanrı anlayışı genel olarak şu şekilde sıralanabilecektir:

Tanrı, mutlak, sonsuz olan bir varlık olarak evrendeki her şeyi yaratan ve yarattığı evreni düzenlediği yasalar yoluyla yöneten yegane güçtür. Bu açıdan Tanrı’nın varlığı zorunlu olup O, her şeyi bilen, yüce ve mükemmel bir varlıktır.

“Tanrı tüm şeyleri herhangi bir madde olmadan yarattığı için mutlak olarak kudretlidir.” (Altunışık, 2019). İyiliğin kaynağı Tanrı’ya aittir ve iyi olan her şey yarattıklarında da tezahür eder.

Tanrı, varlığı bakımından itaate ve ibadete layık olabilecek tek varlıktır. Dolayısıyla insanın Tanrı'ya karşı görevlerini yerine getirmesi görevi vardır.

Tanrı'ya karşı görevlerini yerine getirmekte hata yapanların Tanrı'ya tevbe etmeleri de bir görevdir. Nitekim ölümden sonraki hayatta elde etmesi umulan mükâfat bu dünyada Tanrı'nın mükellef kıldığı eylemlerin sonucuna göre olacaktır (Altunışık, 2019, 629-631).

Deizm düşünce yapısı ve mahiyeti bakımından aslında lâiklik olarak da tanımlanan ve Batı'da anlamsal olarak birbirleri yerine de kullanılan iki ayrı kavram ile de ifade edilebilecektir. Katolik inanç sisteminin hâkim olduğu İtalya, Fransa gibi ülkelerde "lâiklik"; Protestan inanç sisteminin hakim olduğu Almanya, İngiltere, A.B.D. gibi ülkelerde ise "sekülerlik" olarak tanımlanmaktadır. Laiklik, genel anlamda, "Latin/Katolik" tarzı bir dünyevileşme sürecini içine alırken aynı zamanda bir ideoloji ve baskıcı devlet politikalarının bir tezahürü olarak laisizm olarak şekillenmiştir. Katolik sistemine muarız olan laisizm aslında bir ideoloji olarak onun gibi eleştiriye az müsamahalı bir yapıya sahiptir. "Anglo-Sakson-German/Protestan" dünyeviliği olarak da bilinen sekülerizm ise bahsi edilen laisizme nazaran daha makul görülen bir hüviyete sahiptir (Hocaoğlu, 1995).

Sekülerleşme kavramı, tartışılmaya başlandığı andan itibaren geniş bir kullanım alanı bulan bir paradigma olarak değerlendirilmektedir (Pailin, 2001). Kavram, tanımlaması kesin ve net bir tanıma sahip olmasa da genel olarak dini alanın çöküşü, toplum- din ilişkisinin zayıflaması, dini inanç ve kurumların toplum üzerindeki etkinliğini yitirmesi ve geleneksel toplum yapısından modern topluma geçiş süreci olarak açıklanmaktadır. (Shiner, 1967). Modernleşme süreci açısından 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra modern Batı Avrupa ülkelerinde yaşanan gelişmeler açısından benzer süreçleri yaşayan ve Hristiyan kökenli olmayan Türkiye, İran, Suudi Arabistan gibi ülkelerde ise değerlendirilen kriterler Batı'daki kriterlerden biraz daha farklı olarak ele alınmaktadır. Özellikle Türkiye'de İslam dininin toplumsal prestijinin azalması, İslam dininin günlük hayattaki uygulamalarda bir referans kaynağı olmaktan uzaklaşması gibi temel kriterlerle Türkiye sekülerleşmesi tecrübe edilmektedir (Ertit, 2018). Meydana gelen olayların tabii ve dünyevi olaylarmış gibi algılanması, insan aklının dini ve metafizik bağlardan kurtarılması, dini sembollerden uzaklaşarak sürdürülen bir yaşam biçimi (Berger, 2000) olarak tanımlanan sekülerleşme, Türkiye'de devam eden tartışmalar bakımından deizm, ateizm gibi inançtan kopma veya uzaklaşma gibi sonuçlara neden olan bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Esasında kökleri çok öncelere dayanan deizm fikri, felsefi bir düşünüş biçimi olarak etkisini kaybetse de modern dönemde karşılık bulan pratik ve yeni boyutu ile sekülerleşme-deizm ilişkisi bağlamında değerlendirilmelidir. Bu açıdan deizmin, tarihsel açıdan sekülerleşme sürecine katkı sunan temel etmenlerden birisi olması nedeniyle dini hayat üzerindeki etkisini devam ettirdiği gözlenmektedir.

Nitekim 2018 yılı itibarıyla akademisyenlerden, gazetecilere, sivil toplum kuruluşlarından siyasilere kadar hemen her kesimce tartışılan deizm konusu, bu tartışmaları yakından takip eden din sosyologları tarafından da inceleme ve araştırma süreçlerine dahil edilmeye başlanmıştır.

3. Ampirik Çerçeve/Türkiye'de Din Sosyolojisi Alanında Yapılan Deizm Konulu Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Değerlendirme

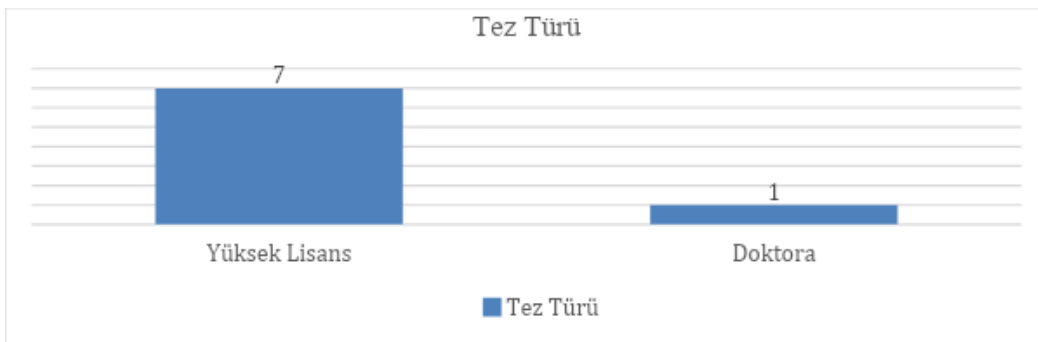
Toplum ve din olgularının etkileşimini inceleyen din sosyolojisi bilim dalı, bireyin kutsal olana duyduğu ihtiyacın topluma yansımaları sonucu ortaya çıkmıştır. Din sosyolojisi alanı genel olarak bireylerin neye inandığı, inançlarının mahiyeti ve inançlarının bireysel tecrübeleri ile toplumsal anlamda inancın görünümünü yani toplumda dini/ladini inançlar, pratikler ve örgütlenmelerin rolü ve biçimlerini konu edinir. (Bird, 2019, 11-12). 21. yüzyıl Türkiye’inde din-toplum ilişkileri bağlamında yapılan araştırma ve tartışmalar göstermektedir ki, sekülerleşme konusunun ilahiyat ve özellikle din sosyolojisi araştırmalarının önemli bir bölümünü oluşturduğu ve bu bağlamda ele alınan deizm iddiasının da yine bu tartışmalar açısından özgün bir konuma haiz olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölümde, Türkiye’de yaşayan din sosyologlarının deizm konulu lisansüstü çalışmaları incelenmiştir.

3.1. Lisansüstü Tezlere Ait Sayısal Veriler

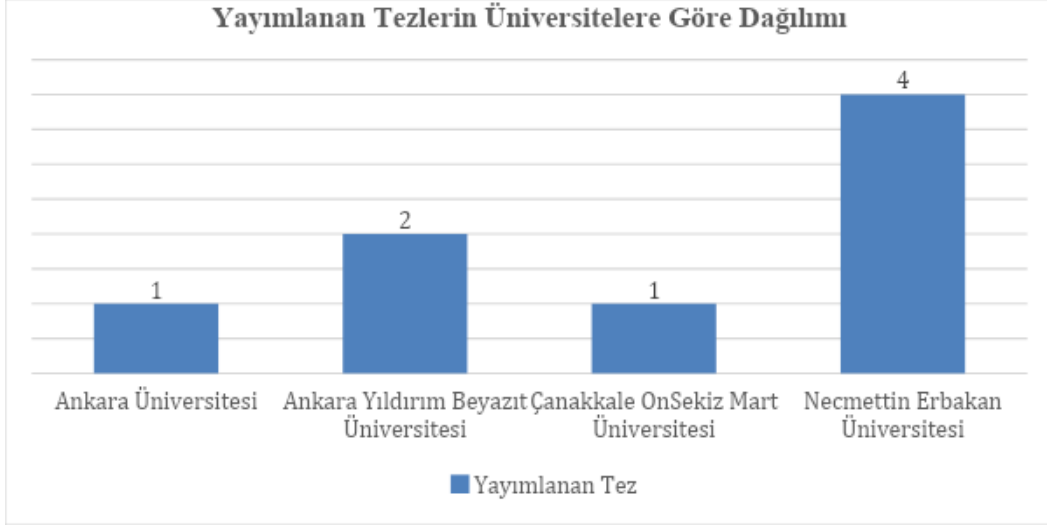
Grafik 1: Yıllara Göre Tez Sayısı

Daha önce de belirttiğimiz gibi 2018 yılında Konya’da yapılan “Gençlik ve İnanç” konulu çalıştayın sonuç bildirisinde değerlendirilen deizm konusu akabinde Türkiye kamuoyunda da sıklıkla ele alınan bir tartışma konusu olmuştur. Görüldüğü üzere, din sosyolojisi araştırmacıları da müteakip yıllarda bahsi geçen konuyu lisansüstü tez araştırması olarak incelemişlerdir. 2021 yılı itibarıyla din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu lisansüstü çalışmaların önemli boyutlara ulaştığı anlaşılmaktadır.

Grafik 2: Tez Türü

Grafik 2'ye göre, deizm konulu 7 yüksek lisans tezi ve 1 doktora tezi olmak üzere toplam 8 lisansüstü tez bulunmaktadır. Din sosyolojisi alanında yapılan çalışmalar incelendiğinde, din sosyolojisi literatürüne deizm konusunda kaynaklık edebilecek bu çalışmaların önemli bir kısmı nitel araştırma modeli çerçevesinde şekillenmektedir.

Grafik 3: Yayımlanan Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımı

Grafik 3 incelendiğinde, yayımlanan lisansüstü tezlerden 1'i doktora, 1'i yüksek lisans olmak üzere 2 tanesi Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi araştırmacısına aittir. 2020-2022 yılları arasında yayımlanan 4 yüksek lisans tezinin ise Necmettin Erbakan Üniversitesi'nde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bahsedildiği üzere 2018 yılında yapılan ve ciddi tartışmalara neden olan Konya İKDAM Eğitim Derneği ve Uluslararası Öncü Eğitimciler Derneği tarafından gerçekleştirilen "Gençlik ve İnanç" konulu çalıştayla gündeme gelen deizm konu başlığının sonraki yıllarda Necmettin Erbakan Üniversitesi din sosyolojisi lisansüstü öğrencilerinin de ilgi ve inceleme süreçlerini etkilediği düşünülmektedir.

3.2. Yayımlanan Lisansüstü Tez Listesi

3.2.1. Yayımlanan Doktora Tezleri Listesi

1. Bekir ŞAHİN, Deizmin Serüveni ve Günümüzdeki Sosyo-Kültürel Görünümü, Danışman: Özcan Güngör, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2021.²

² Din sosyolojisi alanında doktora tez çalışması düzeyinde deizm konulu 1 adet araştırma bulunmaktadır.

3.2.2. Yayımlanan Yüksek Lisans Tezleri Listesi

1. Ali ERMIŞ, Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya Örneği), Danışman: Özcan Güngör, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2019.
2. Merve HARMANKAYA, Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma-Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İHL Örneği, Danışman: Hayri ERTEN, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2020.
3. Assia OULHAÏZOU, Fas'ta Din Dışı İnançların Yükselişi: Deizm, Ateizm, Danışman: Mehmet AKGÜL, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2021.
4. Sacide ÇALIŞKAN, Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler, Danışman: Abdullah ALPEREN, Çanakkale OnSekiz Mart Üniversitesi, 2021.
5. Gülten KOÇ, Lise Öğrencilerinin Deizm İnançına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Başakşehir Örneği), Danışman: Hayri ERTEN, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2021.
6. Muhammet Fatih OKUTAN, Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye'si Örneği, Danışman: Arif KORKMAZ, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2021.
7. Nurhibe Büşra ER, 18-29 Yaş Grubunda Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı, Danışman: İhsan ÇAPCIOĞLU, Ankara Üniversitesi, 2022.

3.3. Bulgular

3.3.1. Nitel Yöntem ile İncelenen Deizm Konulu Lisansüstü Tezler

3.3.1.1. Deizmin Serüveni ve Günümüzdeki Sosyo-Kültürel Görünümü

Nitel model kullanılarak hazırlanan deizm konulu tezlerin hemen hepsi yaş grubu itibariyle gençler ile yapılan araştırmaları içermektedir. Şahin'in çalışması, Türkiye'de 23-65 yaş arası geniş bir katılımcı grubunun dahil edildiği din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu ilk doktora tezi olma hüviyetine sahiptir. Kendisini deist olarak tanımlayan ve kartopu tekniği kullanılarak gönüllülük esasıyla ulaşılan 14'ü kadın, 21'i erkek 35 katılımcı ile 01.02.2021-31.04.2021 tarihleri arasında gerçekleştirmiş olduğu görüşmelerle çalışmasını şekillendirmektedir. Araştırmacı, içerik analizi tekniğiyle verileri analiz etme yöntemini tercih etmiş; böylelikle önemli kavram ve temaların kategorize edilmesini sağlamıştır. Ayrıca, verilerin analizinde Maxqda 2020 programından faydalanılarak kodlama işlemi gerçekleştirilmiştir (Şahin, 2021).

İlgili çalışmada sekülerleşme-deizm ilişkisine de değinilirken, araştırmaya katılan 35 deist katılımcının 31'inin önceki inancının İslam olduğu anlaşılmaktadır (Şahin, 2021). Bazı katılımcıların deistik felsefeye ulaşmada sorgulama süreçlerine etki eden faktörler arasında kutsal metinlerin ve özellikle Kur'an meali okumalarının yer alıyor olması oldukça dikkat çekicidir. Nitekim katılımcıların hemen hepsinin Kur'an ve tefsir okudukları tespit edilmiştir. Araştırma bulgularına göre, günümüz deizm fikri, referans noktası olarak bilim ve rasyonalite unsurlarını barındıran modern, seküler yaşam biçiminin tanımlanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan da kurumsal din anlayışına ve dini kurum ve topluluklara bir protest tepkinin de 21. Yüzyıl'da kişileri deizme ulaştıran temel motivasyonlardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla evreni ve olayları akıl ve bilim süzgecin-den geçiren, seküler bir hayat ve toplum idealinde birleşen bireylerin, deizm gibi inançları tercih ettikleri ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca araştırma, 21. yüzyıl Türkiye'sinde sekülerleşme, deizm-ateizm gibi güncel tartışmalar bağlamında din sosyolojisi alanında yazılan deizm konulu ilk doktora tezidir. Dolayısıyla alanda yapılan çalışmaların literatür açısından oldukça yeni olduğunu ifade etmek mümkündür. Literatüre katkı sunan bu ilk araştırmaların ileriki süreçlerde hazırlanacak olan çalışmalara kaynak teşkil edebileceği değerlendirilmektedir.

3.3.1.2. Fas'ta Din Dışı İnançların Yükselişi: Deizm, Ateizm

Oulhaizoum, nitel yöntemi esas alarak Türkiye'de ve Fas'ta bu konuda yapılmış çalışmaların eksikliğinden yola çıkarak Fas'ta yaşayan insanların deizm ve ateizm algısını, insanları deizme ve ateizme yönlendiren sebepleri hazırlamış olduğu görüşme soruları ile ortaya koymayı hedeflemektedir. Ateist bireylerin çoğunlukta katılımcı olarak yer aldığı araştırma, 10 deist olmak üzere toplam 40 kişi ile sınırlandırılmıştır (Oulhaizoum, 2021).

Araştırma örneklemini her ne kadar Türkiye'yi içermese de deist ve ateist kişilerin özellikle aile bireyleri tarafından geleneksel din eğitimi aldıklarını içeren oran (ateist-deist toplam % 73) önemli görünmektedir. Türkiye'de yaşayan deist bireylerle yapılan görüşmelerin sonuçları ile Fas'ta yapılan bu çalışmada, önceki inanç durumunun İslam olması ve yeterince din eğitimi almaları arasında benzer sonuçların olduğu anlaşılmaktadır (Oulhaizoum, 2021).

3.3.1.3. Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma- Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İHL Örneği

Harmankaya'nın çalışmasında Konya'da iki farklı lisede okuyan öğrenciler karşılaştırılarak Anadolu Lisesi ve İmam Hatip Lisesi'nde eğitim gören öğrencilerin deizm algısı incelenmek istenmiştir. Araştırmacı, hazırladığı sorular yoluyla iki farklı lisede okuyan toplam (14-14) 28 lise öğrencisi ile mülakatlar gerçekleştirmiştir. Liseli gençlerin deizm eğiliminin anlaşılmasına çalışıldığı araştırmada, katılımcıların önemli bölümünün "deizm" kavramından haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu Lisesi'nde okuyan öğrencilerin % 71'i; İmam Hatip Lisesi'nde okuyan öğrencilerin % 64'ünün kendisini dindar olarak tanımladığı görülmektedir. İmam Hatip Lisesi'nde okuyan katılımcıların % 21'inin dindarlık seviyesini "kararsız" olarak cevaplandırması dikkat çekici bir sonuç olmuştur (Harmankaya, 2020).

Ancak araştırma grubunda yer alan katılımcılardan kendisini deist olarak tanımlayan kişi sayısı 2 ile sınırlı kalmıştır. Bu öğrencilerin de Anadolu Lisesi'nde eğitim gördükleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte araştırma grubunda yer alan öğrencilerin deizm kavramını çevreleri ve bilgi kaynakları aracılığıyla tanıdıkları görülmektedir (Harmankaya, 2020). Lise öğrencilerinde deizm algısının anlamaya çalışıldığı bu araştırmanın katılımcı grubunu oluşturmada bazı güçlüklerle karşılaşılması nedeniyle yeterli doygunluğa ulaşamadığı düşünülmektedir.

3.3.1.4. Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye'si Örneği

Doğrudan kendisini "deist" olarak tanımlayan insanların deist olma süreçlerini ve dünya görüşlerini içermesi bakımından özgül bir öneme sahip olabileceği düşüncesiyle hazırlanan bu lisansüstü çalışma, konu ile ilgili 16-65 yaş arası geniş bir katılımcı grubunu kapsayan nitel bir araştırmadır. Bilindiği kadarıyla doğrudan Türkiye'deki deistleri konu alan bu nitelikte ilk çalışma bir yüksek lisans tezi olup yazara aittir.³ Araştırma 21. yüzyıl Türkiye'sinde yaşayan bazı deistlerle yapılan mülakatlara/görüşmelere dayalı bir çerçevede bu kişilerin "deist olma süreçleri" ile "dünya görüşlerini" ortaya koyarak psiko-sosyolojik bir araştırma olma iddiasındadır. Araştırmanın temel problemleri, "Deist olma süreci nasıl işlemektedir?", "Deistlerin dünya görüşü nedir?" gibi soruların cevabına yoğunlaşarak "deizmi anlamak" üzerine şekillenmiştir (Okutan, 2021).

"Amaçlı örnekleme" ve "kartopu örneklemesi" kullanılarak kendisini deist olarak tanımlayan toplam 46 kişi ile Temmuz 2020-Mart 2021 tarihleri arasında yapılan görüşmelerin sonuçlarının

³ Tüm yaş gruplarını kapsayan ilk doktora çalışması ise bu çalışmadan sonra yayımlanan "Deizmin Serüveni ve Günümüzdeki Sosyo-Kültürel Görünümü" başlıklı araştırmadır.

yorumlandığı bu çalışmada da katılımcıların tamamına yakınının daha önceki inançlarının İslam olduğu görülmüştür. Ayrıca, katılımcılar arasında yer alan kişilerden imam hatip lisesi mezunu, ilahiyat fakültesi mezunu ve halen ilahiyat fakültesi öğrencisi olup dini eğitim veren kurumlardan eğitim alanlar da bulunmaktadır (Okutan, 2021). Kişilerin deist olma süreçlerini etkilemesi bakımından öne çıkan faktörler arasında Kur'an'ın Türkçe meali, Hz. Muhammed'in hayatı gibi nedenlerin olması oldukça çarpıcı bir sonuç olup benzer araştırmalardaki sonuçlarla da örtüşmektedir.

3.3.1.5. 18-29 Yaş Grubunda Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı

Bu araştırma, özellikle kendisini deist olarak tanımlayan gençleri anlamak üzerine şekillenmiş dolayısıyla 18-29 yaş grubunda bulunan deist bireylerle sınırlandırılmıştır. Her ne kadar Türkiye'de genç kuşağın deist eğilimleri olduğu ve deizme doğru bir akışın meydana geldiği analizlerinden sonra araştırmacıların genç gruplar üzerinde çalışmaları olsa da Er'in yüksek lisans çalışması bu amaca matuf, yeterli doygunluğu haiz sonuçları içeren tek araştırmadır.

18-29 yaş grubu ile sınırlandırılan araştırmaya kartopu tekniğinden faydalanılarak ulaşılan toplamda 14 deist birey katılmıştır. Çalışmaya katılan 14 kişiden 2'si İlahiyat Fakültesi mezunu ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliği yapmakta olup; 1 kişi ise imam hatip lisesi mezunudur. Bu araştırmada da dini akademik eğitim veren kurumlardan mezun olan kişilerin bulunuyor olması Türkiye sekülerleşmesi ve deizmi açısından önemli görünmektedir (Er, 2022). Bu çalışmada da, diğer araştırmalarda olduğu gibi deist katılımcılar tarafından daha önce inandıkları İslam dininin kadına verdiği değeri ve İslam'ın temel kaynağı olan Kur'an'ı içeriği ve üslubu yönünden eleştirdikleri ve dini sorgulama süreçlerinde bu faktörlerin etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

3.3.2. Nicel Yöntem ile İncelenen Deizm Konulu Lisansüstü Tezler

3.3.2.1. Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya Örneği)

Ergenlik, ergenlik dönemi ve özellikleri, gelişim evreleri, kişilik gelişimi, ahlak gelişimi ve sosyal gelişimi ele alan araştırmada, ergenlerin inanç yapısı çerçevesinde, ergenlerin bu uzun ve yorucu süreçte duyguların hızla değişmesinin dini düşünceler üzerindeki değişmelere katkı sağladığı ifade edilmekte; akabinde kuşak tanımı ve kuşakların sınıflandırılması yapılmaktadır. Buna göre, Z Kuşağı olarak tanımlanan yaş grubunda bulunanlar arasında 2001 yılı ve sonrasında doğan kişilerin yer aldığı ortaya konulmaktadır (Ermiş, 2019).

Tesadüfi örneklem yöntemiyle seçilen 223 kadın, 177 erkek toplam 400 kişiyi kapsayan araştırmada, çalışma grubunun % 3'ü kendisini deist olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda araştırma

sonuçların göre, ergenleri deizm düşüncesine iten sebeplerin başında özgürlük anlayışının olduğu görülmektedir. Bununla birlikte araştırmada dini kitapların, surelerin ya da duaların okunurluğunda azalış olduğu verilerle ortaya konulmaktadır. Deizm algısını inceleyen bu araştırmada, ergenliğin ilk dönemlerinde deist anlayışın tırmandığı, ergenliğin sonlarında ise dini kimliklerin değişimlere uğradığı sonucu ortaya çıkmaktadır (Ermiş, 2019). Nicel yöntemin benimsendiği bu çalışmada araştırmacı, oluşturduğu ölçek üzerinden ergen grubun deizm algısını ölçmeyi hedeflemiştir. Ermiş'in çalışması din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu ilk lisansüstü tez çalışmasıdır.

3.3.2.2. Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler

Nicel yöntemle hazırlanan bir diğer araştırmada Çalışkan, tesadüfi yöntemle internet üzerinden ulaştığı 2000-2006 yılları arasında doğan toplam 701 gence anket tekniği ile ulaşılarak araştırmasını şekillendirmiştir. Katılımcı gruba 30 maddeden oluşan "Deizm Algısı Ölçeği" ile yönelttiği sorular üzerinden gençlerde deizm algısının hangi boyutlarda olduğu; eğer deizm inancına sahip iseler deizme iten nedenlerin ne olduğu gibi temel problemleri ele almıştır (Çalışkan, 2021).

Ankete katılan Z kuşağı gençlerin deizm fikrine eğilim gösterdiği tespit edilmiş ve gençleri deizme ulaştıran bazı faktörler tespit edilmiştir. Ayrıca yapılan araştırmaya göre, sosyolojik, psikolojik, ekonomik ve politik birtakım etmenler nedeniyle bazı gençlerin Allah'a iman etmekle birlikte dinin pratik/tecrübi yönünü ihmal ettikleri çalışmanın bir diğer bulgusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırmacı, "Bir yaratıcı olduğumu düşünüyorum ama dinleri kabul etmiyorum." önermesine "Kesinlikle katılmıyorum."; "Katılmıyorum." cevabı veren 32 öğrenci ile şüpheli yaklaşan 38 öğrencinin yaklaşımlarından yola çıkarak bir diğer komşu kavram olan ateizm ile deizm algısının boyutlarını yorumlamaktadır. Nitekim Z Kuşağı gençlerin net bir deizm tanımı ve sınırları hakkında yeterli bilgiye sahip olamadıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda yazar, güncel hayatta dini kurallara göre yaşamayan veya dini ritüelleri yerine getirmeyen genç bireylerin kendi inanç serüvenlerini deizme benzettiklerini ya da yakıştırdıklarını düşünmektedir. Ancak ilgili çalışmada, "Bir yaratıcıya inanıyorum fakat dinleri kabul etmiyorum." diyenlerin oranının % 10 olması; yine % 11 oranında ise şüpheli yaklaşan ve % 13 oranında yaratıcının evrene müdahalesinin olmadığını düşünen katılımcıların yer alması gençlerin deist fikre eğilimleri açısından oldukça önemli bir veri olarak karşımıza çıkmaktadır. (Çalışkan, 2021).

3.3.3. Karma Yöntem ile İncelenen Deizm Konulu Lisansüstü Tezler

3.3.3.1. Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Başakşehir Örneği)

Çalışmanın ilk bölümünde araştırmacı, İstanbul Başakşehir ilçesinde liselerde görev yapan öğretmenlerle görüşme yoluyla eğitimcilerin gözünden lise öğrencilerinin deizm algısını anlamayı ve liseli öğrencileri deizme yönelten faktörlerin neler olduğu hususunu incelemeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda öğretmenler ile oluşturulan ilgili araştırma bölümü nitel yöntemle şekillendirilmiştir. Araştırmanın ikinci bölümünde ise, nicel yöntemden faydalanılarak lise öğrencilerinin kendi görüşleri üzerinden deizm algısı anlaşılmasına çalışılmıştır.

Durum çalışması ile derlenen nitel bölümde, sahada görev yapan öğretmenlerin görüşleri dikkate alınarak öğrencilerin deizme yönelme nedenleri irdelenmiştir. 10 erkek, 10 kadın öğretmenlerden oluşan katılımcıların birçoğu, öğrencilerinin deizm kavramını bilgi kaynaklarına ulaşılabilirliğin daha kolay olmasıyla birlikte eskiye nazaran daha çok tanıyıp bildiklerini ve öğrencilerini gözlemlediklerinde “deizmin gençler arasında arttığı” kanaatini paylaşmaktadırlar (Koç, 2021).

Toplam 338 öğrencinin katıldığı anket tekniği kullanılan nicel bölümde ise, “Tanrıya inanıyorum ama dinin gerekli olduğunu düşünmüyorum.” diyenlerin oranının % 5 olması deizm algısının anlaşılması açısından önemlidir. Koç’un çalışmasında, kendisini doğrudan deizm olarak tanımlayan bir katılımcı bulunmamaktadır. Bu araştırma, karma yöntem ile din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu tek lisansüstü çalışmadır.

Sonuç

Türkiye’de Din Sosyolojisi Alanında Yapılan Deizm Konulu Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Değerlendirme adlı bu çalışmanın kuramsal çerçeve bölümü, deizm kavramı ve tarihsel süreç içerisinde tezahür eden deizm fikirleri hakkında kısa bir sunum içermektedir. İkinci bölümde yani ampirik çerçevede Türkiye’de din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu lisansüstü tezler çerçevesinde 7’si yüksek lisans, 1’i doktora tezi olmak üzere toplam 8 adet lisansüstü tez çalışması daha çok yöntemsel açıdan ve temel bulguları üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışma, nitel bir araştırma hüviyeti taşıdığından niceliksel sonuçlardan ziyade derinlemesine incelenen konuyu anlamaya çalışmak üzerine şekillendirilmiştir. Bu çerçevede çalışma, “Kavramsal açıdan deizmin tarihsel gelişimi nedir?” ve “21. yüzyıl Türkiye’sinde din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu tezler hangi sonuçları göstermektedir?” temel sorularına cevap aramaktadır.

Türkiye’de din sosyolojisi alanında 2019-2022 yılları arasında tamamlanmış, YÖK Ulusal Tez Merkezinde bulunan ve erişime izin verilen tüm lisansüstü tezler incelenmiştir. Bu tezler arasından nicel yöntem ve nitel yöntem kullanılarak hazırlanan çalışmalar tespit edilmiştir. Araştırmalar, yöntemlerine göre ayrı ayrı başlıklar altında bulgu ve sonuçları alınarak değerlendirilmiştir. Yapılan bu araştırmanın sonuçlarına göre; din sosyolojisi alanında yazılan deizm konulu toplam tez sayısı (8) bakımından büyük kısmını nitel çalışmalardan oluşan tez sayısının (5) oluşturduğu görülmüştür. Din sosyolojisi metodolojisi bağlamında ilgili konunun bireylerin inanç, duygu ve düşünce biçimlerini incelemeye ve anlamaya olanak sağlaması bakımından nitel yöntemin nicel yöntemle kıyasla daha sık kullanıldığı düşünülmektedir. Nicel yöntem kullanılan tezlerde ise çoğunlukla anket ya da likert tipi ölçeklerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu çalışmalarda ise daha çok deizm algısı veya deizm eğilimleri ölçülmek istenmiştir.

Din sosyolojisi alanında deizm konulu ilk çalışmada Ermiş, “Gençlerin Deizm Algı Düzeyleri Ölçeği” ile alana önemli bir katkı sağlamıştır. Nicel yöntem kapsamında anket tekniği ve 5’li likert şeklinde oluşturduğu ölçekte 32 soru yer almaktadır. Bu araştırma, 9 ortaokul, 374 lise ve 17 üniversite öğrencisi olmak üzere 14-20 yaş aralığında toplam 400 öğrenciyle gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, hazırlanan ölçek bağlamında katılımcıların % 3’ünün deist olduğu ortaya konulmuştur. Yine Çalışkan’ın Z Kuşağı üzerine yapmış olduğu deist algı araştırmasında, katılımcıların % 10’u bir yaratıcının varlığını kabul ederken dinlere gerek olmadığını ifade etmişlerdir. Evrene müdahil olmayan bir Tanrı’yı kabul edenlerin oranı ise %13’tür. Dolayısıyla evrene müdahil olmayan ve evrene din göndermesi mantıksız olacak bir Tanrı anlayışı doğrudan deist yaklaşımın temel argümanlarından birisidir. Bu açıdan Çalışkan’ın araştırmasında inanç boyutu bağlamında Z kuşağının deizme yönelme eğiliminde olduğu saptanmıştır.

Peki, Türkiye’de sekülerleşme tartışmaları ekseninde kamuoyuna yansıdığı şekliyle deizme ilişkin bir yönelim var mıdır? Bu bağlamda Koç, “Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Başakşehir Örneği)” adlı yüksek lisans çalışmasında, liselerdeki öğretmenlerin gözlemleri ışığında liseli öğrencilerin deist eğilimlerini ve öğrencilerin kendi görüşleri ile deistik yönelimlerini karma yöntem benimseyerek yorumlama yolunu tercih etmiştir. Eğilimin ölçülmesinin getireceği güçlükler bakımından liseli öğrencilerin deist eğilimleri hakkında sağlıklı verilerin ortaya çıktığını söyleyemeyiz. Ancak bir deizm tanımlaması olarak Tanrı’ya inançla birlikte dinlerin inkârı anlamına gelebilecek soruya öğrencilerin %5’i “Evet” cevabını vermektedir. Koç, öğretmen ve öğrenciler için ayrı ayrı yapılandırılmış ölçek kullanarak çalışmasını tamamlamıştır. 167 Anadolu Lisesi, 48 Özel Anadolu Lisesi; 13 Fen Lisesi, 19 Özel Fen Lisesi ile 62 Anadolu İmam Hatip Lisesi; 25

İmam Hatip Proje Okulu ve 4 Meslek Lisesi öğrencisi olmak üzere toplam 338 öğrenciyle gerçekleştirilmiştir. İki farklı lisede okuyan öğrencilerin inanç ve ibadet pratiklerini karşılaştırarak deizm algısını anlamaya yönelik bir araştırma yapan Harmankaya'nın çalışmasında lise öğrencilerin deizm algısının düşük olduğu anlaşılmaktadır. Yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılarak Anadolu Lisesi ve İmam Hatip Lisesi olmak üzere bu okullarda öğrenim gören toplam 14 öğrenci ile görüşme yapılmıştır. İmam Hatip Lisesi'nde yapılan görüşmelerde deizme inanan öğrenciler tespit edilmemiş olup Anadolu Lisesinde okuyan 2 öğrencide deizme rastlanmıştır. Oulhaizoum'un Fas'ta din dışı akımları incelemek amacıyla yapmış olduğu çalışmada, kendisini deist olarak tanımlayan 10 katılımcı bulunmaktadır. Çalışma, doğrudan deist bireyleri kapsamasa da din dışı akımların Türkiye gibi çoğunluğu Müslüman olan bir diğer toplumda da benzer süreçlerin gerçekleştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Deizm konulu lisansüstü araştırmalar bakımından Bekir Şahin'in doktora çalışması ve yazara ait yüksek lisans çalışması aynı araştırma modeli ve katılımcıların yakın yaş gruplarına uygulanması bakımından benzer sonuçlar içermektedir. Ayrıca, Türkiye'de genç kuşak üzerinde etkili olduğu ifade edilen deizmin, direkt olarak 18-29 yaş grubu arasındaki gençler üzerinden anlaşılmasına çalışıldığı Er'in yüksek lisans çalışması da bu anlamda doğrudan deist inanca sahip gençleri kapsayan tek çalışma olarak literatüre katkı sağlamaktadır.

Bu bağlamda, din sosyolojisi alanı dışında deizm konu başlıklı 27 lisansüstü tez çalışması bulunmaktadır. Deizmin kuramsal açıdan tanıtılmasına ve ilahiyat literatürüne kaynaklık etmesi bakımından üretilen çalışmaların yadsınamaz katkıları olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. Din Felsefesi alanında ortaya konulan lisansüstü araştırmalarda, Antik Yunan filozofu Aristoteles'in Tanrı anlayışı, İlk Muharrik görüşünün deizmin tanımlaması içerisine girdiği için deizm düşüncesinin Aristoteles'e dayandırıldığı iddiası, değerlendirilen çalışmaların birçoğunda özellikle "Aristoteles ve Voltaire'e Göre Deizm Düşüncesi" adlı yüksek lisans tezinde ortaya konulan hususlardan birisidir (Aydeniz, 2002). Yine "Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire" adlı çalışma kapsamında Fransız filozof Voltaire'in tanrı anlayışının deist Tanrı görüşünü ortaya koymasına fakat yine de ahlaki düzeni sağlayabilmek ve koruyabilmek adına ödül ve ceza verici bir Tanrı'nın olması gerektiğini düşünmesi, deizmin farklı tezahürlerini görmemiz açısından uygun bir örnektir (Okumuş, 2008). Nitekim ahiret hayatına ya da ölümden sonra yeniden dirilmeye inanmayan deistlerin varlığı da bilinen bir gerçektir. Öte yandan "Deizm ve Eleştirisi: tarihsel ve teolojik bir yaklaşım" adlı çalışmada oldukça zengin ve derinlemesine incelenen konuyla ilgili deizmin tarihi arka planı ve deizmin temel tez ve tavırları çerçevesinde bilgiler ve değerlendirmeler sunulmaktadır. Türkiye'de 2002 yılında ilk kez deizm konulu lisansüstü çalışma olarak üretilen "Deizm-Bilim İlişkisi" adlı araştırma alanına dair ilk belge ve bulguları ortaya koymasına bakımından ve de deizm-bilim ilişkisini inceleyen tek

araştırma olması bakımından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Öte yandan Türkiye'de sekülerleşme konusu etrafında dönen tartışmaları yansıtmaması bakımından insanların özellikle gençlerin deizme yönelmesi çerçevesinde ele alınan "Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma", "DKAB Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi" ve "Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi" adlı lisansüstü çalışmalar da günümüz Türkiye'sinde deizm görünümlerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu araştırmalar incelendiğinde, deizme yönelimi bulunan öğrencilerin en çok sorguladıkları ya da anlamakta zorlandıkları konuların daha önce yapılan çalıştaylar ve özellikle "Gençlik ve İnanç" konulu çalıştayın sonuç bildirgesinde yer alan tespitlerle örtüştüğü anlaşılmaktadır (Menküç, 2019; Şimşek, 2018). Sonuç itibarıyla mezkûr araştırmalar açısından deizme giden süreçte bireylerin sorgulama ve şüphe dönemlerine etki eden bazı faktörleri şu şekilde özetlememiz mümkündür : (1) itikadi konuların anlaşılması, (2) dini liderlerin ya da dini cemaatlerin ahlaki tutumlarının söylemleriyle uyuşmaması, (3) mezhep ve tarikat konularının anlaşılması, (4) kötülük problemi, (5) mucizevi ve mistik öğelerin anlamlandırılmaması.

Bu bağlamda çalışmaların bir kısmında din eğitimi, din eğitimcisinin rolü, önemi ve kullanılan din dilinin üzerinde durulmaktadır. Bu açıdan tarihi süreç içerisinde olduğu gibi -Ortaçağ kilise düşüncesinin farklı düşünce ve akımlara bakış açısı- bir ötekileştirme ya da düşmanlaştırma şeklinde karşılık bulabilecek eylem ve söylemlerin bir cevap niteliği taşımaması, bu tip din dışı düşünceleri daha da güçlendirebilecektir. Ayrıca ortaya konulması gereken bir diğer husus da şudur: genç kuşakların inanç konularında medya ve özellikle facebook, twitter, youtube gibi dijital medya araçlarını kullanarak her türlü bilgi içeriğine ulaşabildikleri de dijital medyanın dini inanç üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Sonuç olarak, 21. yüzyıl Türkiye'sinde dinin toplumsal gücünü kaybetmesi, insanların dinden uzak ya da kopuk olarak sosyal yaşamlarını sürdürmesi ile dini emir ve ibadetlerin uygulanabilirliğini kaybetmesi gibi sekülerleşme süreçlerinin etkisiyle deizmin görünür- lüğünün arttığı gözlemlenmektedir. Bu açıdan alanda yapılan çalışmaların yoğunlaşması ve özellikle dinin toplumsal düzlemde görünümünü doğrudan inceleyen bir alan olması bakımından din sosyologlarının özellikle yapacakları saha araştırmaları ile alana katkı sunmaları ve meselenin irdelenip anlaşılmasına yol gösterebilecekleri düşünülmektedir.

Araştırma bulguları açısından katılımcıların birçoğunun doğru kaynaklardan din eğitimi aldıkları, hatta bazı çalışmalarda dini akademik kurumlardan mezun kimselerin olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan, uygulanmakta olan din eğitimi politikalarının gözden geçirilerek yeniden inşa edilmesi; Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından ortak din dili, ortak içerik ve

ortak müfredat oluşturulmasının faydalı olabileceği düşünülmektedir. Araştırma çerçevesinde benzer lisansüstü tez çalışmasında görülen dikkat çeken bir diğer sonuç ise bireylerin deist fikre ulaşma aşamalarında “Kur’an-ı Kerim’in içeriği ve üslubunun etkili olması ve Türkçe meal okumalarının kendilerini din-dışı alana itmesi” şeklindeki tespitlerdir. Bu bağlamda da, Diyanet İşleri Başkanlığı’nca Kur’an-ı Kerim meal çalışmalarının tekrar incelenmesi ve muhataplarına Kur’an-ı sahih bir şekilde anlama imkânı sağlaması hususunda yeni yöntem ve girişimlerin değerlendirilmesi yararlı olabilecektir. Ayrıca sosyal bilimler ve özellikle din sosyolojisi literatüründe deizm konusu hakkında ciddi bir eksiklik ve boşluk söz konusudur. Dolayısıyla deizm hakkında yüksek lisans ve doktora seviyesinde teorik ve ampirik araştırmaların yapılmasının literatür açısından önemli olduğu değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Altunışık, Mehmet Akif. “İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları”. *DinBilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 19 (2) (2019), 615-642. <https://doi.org/10.33415/daad.581849>
- Aydeniz, Hüsnü. *Aristoteles ve Voltaire’e Göre Deizm*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Aydın, M. S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2002.
- Ayvaz, Muzaffer. *Deizm-Bilim İlişkisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- B.Bury, John. *Fikir ve Söz Hürriyeti*. (A History of Freedom of Thought), çev. Avni Başman. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2. Baskı, 1959.
- Bird, John. *Din Sosyolojisi Nedir*. çev. Abdulvahap Taştan - M.Derviş Dereli. Antalya: Lotus Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Berger, Peter L. *Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 4. Baskı, 2011.
- Çalışkan, Sacide. *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2012.
- Coşkun, İbrahim. “Modem Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”. 41-70. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Dorman, Mustafa E. *"Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve teolojik bir yaklaşım"*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Er, Nurhibe B. *18-29 Yaş Grubunda Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Erdem, Hüsameddin. “Deizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (9)/109–111. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ermış, Ali. *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya örneği)*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ertit, Volkan. “God Is Dying in Turkey as Well: Application of Secularization Theory to a Non-Christian Society”. *Open Theology*, 4(1) (2018), 192–211. <https://doi.org/10.1515/opth-2018-0014>
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Günay, Ünver vd. “Türk Din Sosyolojisinde Yöntem Sorunu”. *Türk Din Sosyolojisinde Yöntem Sorunları*. 193-215. Çorum: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2004.

- Harmankaya, Merve. *Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma – Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İhl Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Hazard, Paul. *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*. çev. Erol Güngör. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1973.
- Hillerbrand, Hans J. “The Decline and Fall of the True Christian Church: The English Deist View”. *Zeitschrift Für Religions- Und Geistesgeschichte*, 60(2) (2008), 97–110. <https://doi.org/10.1163/157007308783876082>
- Hocaoğlu, Durmuş. *Laisizmden Milli Sekülerizme*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1995.
- Kardaş, Meryem. “Doğal Din Tasavvuru Üzerinden Hıristiyanlık Okuması: John Toland’ın Tanrı, Din Ve Vahiy Anlayışı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60 (2) (2019), 355-77. <https://doi.org/10.33227/auifd.548435>
- Koç, Gülten. *Lise Öğrencilerin Deizm İnançına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Başakşehir Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Köktaş, Mümin. “Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1) (2017), 143–158. <https://doi.org/10.18037/ausbd.415672>
- Lucci, Diego. “Deism, freethinking and toleration in Enlightenment England”. *History of European Ideas*, 43(4) (2017), 345–358. <https://doi.org/10.1080/01916599.2016.1203594>
- Menküç, Dilek. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Lise Öğrencilerinde Deizm Düşüncesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Okumuş, Ernal. *Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Okutan, Muhammet F. *Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiyesi Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Oulhaizoum, Assia. *Fas’ta Din Dışı İnançların Yükselişi: Deizm, Ateizm*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Öztaş, Mehmet. *Deizm ve Dini Hayat*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Pailin, David A. “Truth in a Heresy? 2. Deism”. *Sage Journes*, 112(4), (2001), 112-116. <https://doi.org/10.1177/001452460111200402>
- Şahin, Bekir. *Deizmin Serüveni ve Günümüzdeki Sosyo-Kültürel Görünümü*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

- Serjeantson, Richard W. "Herbert of Cherbury before Deism: The Early Reception of the Deveritate". *The Seventeenth Century*, 16(2) (2001), 217–238.
<https://doi.org/10.1080/0268117X.2001.10555491>
- Shiner, Larry. "The Concept of Secularization in Empirical Research". *Journal For the Scientific Study of Religion*, 2(6), (1967) 207-220.
- Şimşek, Seher. *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Timuçin, Afşar. *Düşünce Tarihi 1 Gerçekçi Düşüncenin Kaynakları*. İstanbul: Bulut Yayınları, 2009.
- Yıldırım, Ali - Şimşek Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 6. Basım, 2008.